

ІСТОРИЯ ФОРМ ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ІМЕН ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКИХ МОВАХ (лінгвісториографічний аспект)

У статті вперше здійснено спробу систематизувати результати досліджень українських та російських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в аспекті взаємодії іменних основ чоловічого роду на -ō- й на -ī- в давальному відмінку однини щодо причин, хронологічних рамок, етапів та наслідків цього явища в сучасних мовах. Автор спробував проаналізувати взаємодію різних тлумачень і гіпотез, їхній внесок у розвиток історико-морфологічних досліджень у наступний період.

Ключові слова: давньоруська мова, змішування основ, категорія істот, флексія, південний вплив, діалекти.

Приступа Т. І. *История форм дательного падежа единственного числа существительных мужского рода в восточнославянских языках: лингвисториографический аспект. В статье предпринята попытка систематизировать результаты исследований украинских и российских лингвистов 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. в аспекте взаимодействия именных основ мужского рода на -ō- й на -ī- в дательном падеже, относительно причин, временных рамок, этапов и последствий данного явления в современных восточнославянских языках. Автор попытался проследить взаимодействие разных интерпретаций и гипотез, их вклад в развитие историко-морфологических исследований в последующий период.*

Ключевые слова: древнерусский язык, смешивание основ, категория одушевленности, флексия, южное влияние, диалекты.

Prystupa T. I. *The history of the Dative Forms Singular of the East-Slavic Masculine Nouns: Linguistic and Historiographic Aspect. The article is an attempt of linguistic and historiographic study of the development of the morphological forms of the dative case singular of the East-Slavic masculine nouns, from Old-Russian through to the recent East-Slavic languages, based on numerous works by Ukrainian and Russian linguists of 1870 s.-1930 s. The author analyzes the respective linguists claims concerning the causes, conditions, stages and results of this process in East-Slavic languages, their contribution to the current researches of Old-Russian morphological evolution. The Ukrainian and Russian linguists claimed that the spread of the dative flexions -ови (-еви) within the -ō-stem nouns was connected with their greater expressive force and the necessity to mark the category of person. The respective scholars stated that these flexions were characteristic for all Old-Russian dialects, especially the southern ones, and entirely disappeared from the Russian language. Some of the linguists were sure that these forms were actually Old-Russian, the others presumed their Old-Slavic origin (caused by the later impact of the Old-Slavic literature).*

Keywords: Old Russian, interaction of noun-stems, animated nouns, flexion, southern impact, dialects.

Докладний аналіз наукових робіт, присвячених історичному вивченню морфологічної системи східнослов’янських мов, свідчить про обмежену кількість праць, які б висвітлювали та давали оцінку дослідженням українських та російських мовознавців останньої чверті XIX ст. – першої чверті XX ст. у галузі історичної морфології. Сучасні історики східнослов’янського мовознавства приділяють увагу окремим питанням розвитку граматичної будови східнослов’янських мов або в контексті загальнотеоретичних проблем, або в контексті праць із історичної фонетики, питань походження східнослов’янських мов, тим самим привертаючи увагу до недостатнього

висвітлення динаміки вивчення граматичних форм у цілому. Відсутність комплексних історіографічних досліджень з морфології, а саме – іменникових форм, зумовила актуальність даної статті, в якій зроблено спробу систематизувати результати досліджень мовознавців зазначеної доби одного з аспектів взаємодії іменних відмінювань на *-ѡ-* й на *-ѣ-*: проникнення флексій давального відмінка основ на *-ѣ-* *-ови*, *-еви* в імена *-ѡ-*основ у давальному відмінку однини.

Закінчення давального відмінка *-ови*, *-еви* О. О. Потебня вважав найуживанішими й разом із тим найдавнішими серед усіх відмінкових флексій, що мають у собі склад *-ов-* (називний множини *-ове* (*-еве*), родовий множини *-ов*, (*-ев*), та ін.). Можливо, даний факт пояснює активність цієї флексії, адже форми родового–місцевого двоїни *сыновоу*, давального множини *равомъ*, знахідного *равовы*, орудного *равовы*, місцевого *равовѣхъ*, на думку О. О. Потебні, уже не були властиві давньоруській мові [10: 24 – 25].

Мовознавець не погоджувався з припущенням стосовно вживання флексій *-ови*, *-еви* виключно в назвах живих істот, переважно розумних, оскільки проти цього, на його думку, свідчать такі приклади, як *спільнорос. домови, долови*, звідки сучасне *домой, долой*, *південнорос. (курське, белгородське) й північнорос. домов, доловъ*, укр. (галицьке) *домів, долів* [10: 25].

Учений також заперечував існування в українській мові правила стосовно вживання в давальному й місцевому відмінках однини закінчень *-ю*, *-у*, *-еві*, *-ові*. При цьому він відзначав, що флексії *-ові*, *-еві* особливо властиві іменам чоловічого роду, назвам живих істот, на *-во*, *-о* (*Юрасеві, батькові*), хоча *-у*, *-ю* також були б цілком природні в цих словах. Узагалі, зауважував О. О. Потебня, *-ові* частіше трапляється в назвах живих істот, ніж неістот. Щодо назв живих істот, закінчення *-у* й *-ові* в них, на його думку, повністю рівнозначні. (Про взаємозаміни цих закінчень в староукраїнських пам'ятках пишуть С. П. Самійленко [5: 136] та І. М. Керницький [7: 41]). Вибір того чи іншого залежить від вимог милозвучності: «*як чоловікові, так усякому звірю, Дочко, чоловіку не спускай*»; *попові й дякону; попові й дякові; усякому дяку; «Ой вишию, вималюю козаку рукавця*»; «*Бути мені ... у залізі, у закові молодому козакові*» [10: 69]. Учений був схильний шукати причини вживання флексії *-ови*, *-еви* з іменами *-ѡ-*відмінювання у психологічних чинниках, у традиційній силі та активності цих закінчень.

Щодо поширення давального однини на *-ови*, *-еви* в давній спільноруській писемності, то О. О. Потебня вважав, що ці форми були однаково властиві як півночі, так і півдню Русі [10: 25]. Це також підтверджують наведені О. І. Соболевським приклади з давньоруських пам'яток: Мстиславова гр. 1130 р.: *Георгикви*; Смоленська гр. бл. 1230 р.: *Богови, мастерови*; Полоцька гр. бл. 1300 р.: *бровстови*; грамота рижан до Вітебська бл. 1300 р.: *мостови, манастырев*; Полоцька гр. бл. 1331 р.: *күпцѣви, вѣсцѣви*; Новгородський літопис: *Драг҃улови 28, С҃удилови 49, Андрекиви 49, Гюргеви 49, Як҃унови 69, Млїхалеви 85, отцєви 187, конєви 291*. Численні приклади їх містять Галицькі грамоти, з-поміж них особливо Волинський літопис, який зберігся в Іпатіївському списку: *Воншеглови, Данилови, холмови, лєдови, соньмови, Юрєви, царєви* тощо [11: 171].

У зв'язку з цим В. Ягич одразу поставив питання: оскільки форми *-ови*, *-єви* властиві півдню й південному заходу Росії, чи не зобов'язана давньоруська літературна мова (суто народна мова так і невідома) значним поширенням цих форм по усіх пам'ятках як півдня, так і півночі, тому факту, що русько-слов'янська писемність зародилася саме на півдні? Інакше кажучи, чи не є давальний на *-ови*, *-єви* в давньоруській мові – південноросійською рисою [14: 107]?

На відміну від В. Ягича, О. О. Шахматов уважав, що немає ніяких підстав припускати вживання форми на *-ови* в північноросійських пам'ятках (Новгородські та Суздальські літописи, Двінські акти) впливом книжної південноросійської мови. Він обстоював думку про те, що флексія *-ови* із осн. на *-й*- перейшла в осн. на *-ѡ-* ще в давній період, майже одночасно з флексіями родового і місцевого *-у* [13: 257].

К. В. Горшкова й Г. О. Хабургаєв припускають, що варіантна флексія імен чоловічого роду *-ови* (*-єви*) може бути результатом старослов'янського впливу, де вона відома, головним чином, серед особових іменників. Спираючись на той факт, що сьогодні ця флексія трапляється лише в говорах української мови (зазвичай у назвах осіб) і південно-західних білоруських, прикордонних з українськими, мовознавці поділяють припущення В. Ягича, що до розпаду давньоруської мовної єдності вживання цієї форми в пам'ятках різних типів підтримувалося авторитетом Києва [3: 182]. У будь-якому випадку, упевнені дослідники, особливе поширення форм *-ови* (*-єви*) в давньоруських пам'ятках південного (у тому числі й Київського) походження. Пізніше подібні форми зникають з місцевих говірок Великої Русі, але ще зберігаються у церковнослов'янських творах, які підтримувалися так званім другим південнослов'янським впливом (XV ст.), а потім – впливом південно-західної (української) книжності (XVII ст.) [там само].

Беручи до уваги той факт, що вживання форм *-ови*, *-єви* обмежено в північноросійських і переважає в південноросійських пам'ятках тільки в категорії живих істот, О. О. Шахматов зробив висновок, що поширення *-ови* в назви живих істот мало спільний характер для всієї давньоруської мови. Виняток, на його думку, складала українська мова, в якій *-ови* в окремих випадках проникло й у назви неістот і поширилося більшою мірою [13: 257]. О. О. Шахматов припускав, що це явище пов'язано з тим, що в українській мові назви неістот отримали й інші закінчення істот, наприклад *-а* в знахідному однини.

Проникнення флексії *-ови* в назви живих істот в епоху спільноруських явищ О. О. Шахматов пояснював такими причинами: за осн. на *-й*- в давній осн. на *-ѡ-* перейшли закінчення *-у* в родовому і місцевому відмінках. Обидва закінчення вживалися тільки з назвами неістот. Таким чином, *-у* в родовому й *-у* в місцевому отримували тісний асоціативний зв'язок із закінченням *-у* в давальному. У словах з нерухомим наголосом усі три відмінки виявлялися тотожні, наприклад, *Торжсу* – М., Р., Д.

У словах з рухомим наголосом форма місцевого відрізнялася від форм давального і родового тільки місцем наголосу: *вѣрху* – Р. і Д.; *верхэ* – М. Закінчення давального *-ови* осн. на *-й* залишилося, таким чином, осторонь і вже не асоціювалося зі старими закінченнями цих осн. (*-у* в Р. і М.)

[13: 258]. Для нього, на думку О. О. Шахматова, було природно асоціюватися з іншими закінченнями у відмінюванні чоловічого роду, тобто із закінченнями *-а й -ѣ*. У первісні основі на *-й-* закінчення *-а* в родовому проникало тільки в назви живих істот (*сына, вола*). Це сприяло посиленню зв'язку закінчення *-ови* саме з цими словами, тобто з назвами живих істот; при *меду* – Р., *меду* – М., у Д. виникало *меду* (пор. в основах на *-ѡ-* *соку, соку, соку*); *медови* зникло (як не було відомо *сокови*); але при формі *сына*, як і раніше, існувала форма *сынови*, що сприяло поширенню *-ови* і в інші назви живих істот (з основою на *-ѡ-*, *-ѡ-*, історичні на *-й-*) [13: 258]. К. В. Горшкова й Г. О. Хабургаєв також вважають, що флексія *-ови (-еви)* «спеціалізувалася» на оформленні категорії особи [3: 181].

Ф. П. Філін уважав пояснення вченого стосовно механізму виникнення основного значення *-ови* штучним. Ф. П. Філін був певен, що «проникнення у відмінювання основ на *-ѡ-* закінчень *-у* (родовий і місцевий відмінки) й *-ови* відбувалося одночасно, закінчення *-а й -ѣ* були двозначними (уживалися не лише у відмінюванні назв істот, а й дуже широко і в назвах неістот), отже, навряд чи можна говорити про перенесення значення за асоціацією форм» [12: 368].

О. О. Шахматов припускав два етапи діалектного поширення закінчення *-ови* в історії східнослов'янських мов: 1) у давньоруську добу південь протиставлявся півночі семантично й 2) під час розподілу східнослов'янських мов на південному заході (у тому числі й у білоруській мові) *-ови* збереглося, а на півночі та північному сході зникло.

Збереженню *-ови* в білоруській і українській мовах, за О.О. Шахматовим, сприяв вплив з боку давального однини основ на *-і* (*зяти, тести*). Надалі *-ови* через *-ові* (з *-овѣ*) в українській мові під впливом *-і* (з *-ѣ*) проникло в місцевий однини чоловічого роду як у назви живих істот, так і неістот: *по любові, панові, кожухові, лугові, робітникові, Дніпрові, на козакові, на братові*.

У білоруській, зауважив О.О. Шахматов, *-ови* зберігається практично тільки в назвах живих істот: *сынові, жабракови, коневі, казакови*. В одній із пінських говірок форми давального на *-ови* мають додатковий відтінок зневаги й гніву: *коневі, Петрові* [13: 260]. Цей висновок ученого Ю.Ф. Карський уважав хибним і заявляв, що закінчення *-ови (-еви)* відоме лише на крайньому білоруському південному заході – у говорах сусідніх із польською та українською мовами [6: 125].

Утрату давального однини на *-ови* О.О. Шахматов відносив до спільноросійських явищ і тлумачив її відносно обмеженим уживанням закінчення *-ови* в давньоруській мові. Зникнення цього закінчення, а також його фонетичного різновиду *-овѣ* у прислівниках *домови, долови (домов, доловѣ)* викликано, на думку О.О. Шахматова, не фонетичними, а морфологічними причинами [13: 339].

Схожій думки дотримувався А. Ю. Кримський, який писав, що основи на *-ѡ-* мимоволі запозичили собі окремі флексії відмінювання основ на *-й-*, «в яких практично майже або зовсім не мали потреби» [8: 41].

А. Ю. Кримський також уважав, що відмінювання за основами на *-й-* мало важливу практичну перевагу над відмінюванням основ на *-ѡ-* завдяки своїм «більш рельєфним відмінковим флексіям» [8: 40].

Саме тому, писав А.Ю. Кримський, «предки українців почали вживати закінчення *-овъ* і з іменами з основою на *-ѡ-*, почали казати *безъ духовъ, отъ трудовъ*. Так само почали вони утворювати від основ на *-ѡ-* форми давального однини характерні для основ на *-ѣ-*, за зразком *сынови казали духови, трудови*, не відкидаючи й колишні форми *духу, труду*» [8: 40].

Одним з питань, що привертало увагу дослідників, була поява в українських грамотах XIV – XV ст. та інших південних пам'ятках того ж часу форм *-овѣ (-евѣ)*. О. І. Соболевський тлумачив появу *ѣ* на місці *и* результатом аналогічного впливу з боку форм, які мали первісне закінчення *-ѣ*: давальний однини імен на *-ѡ-* типу *женѣ*, знахідний множини *-ѣ*-основ типу *конѣ*, родовий однини й називний множини *-ѣ*-основ типу *землѣ* [11: 88]. Це припущення набуло розвитку в працях С. Й. Смаль-Стоцького й П. О. Бузука [16: 203; 2: 66].

Є.Ф. Будде припускав, що *ѣ* в закінченні *-овѣ (>-овѣ)* було запозичене з місцевого відмінка однини чоловічого роду основ на *-ѡ-*. Свою думку він мотивував тим, що в українській мові дуже часто вживається давальний відмінок замість місцевого. Оскільки давальний відмінок типу *синови* взяв на себе функції місцевого, то запозичив від нього *ѣ* – і таким чином постала форма *сыновѣ > синовѣ* [1: 231].

М.М. Дурново та С.П. Обнорський не запропонували нових тлумачень стосовно вживання цих флексій, обмежившись лише зауваженням про вживання їх виключно від назв живих істот (а в південноросійських говорах, де вони взагалі траплялися частіше, – переважно від імен осіб і назв живих істот) та констатацією їх зникнення в російській, часткового збереження в білоруській і досить широкого вживання в українській мові [4: 256–278; 9: 250].

Сучасні діалектологічні дослідження свідчать про те, що давньоруську флексію *-у(-ю)* найпосплідовніше зберігають східнополіські говори, меншою мірою південно-східні та карпатські; флексія *-овѣ (-евѣ)* є типовою для південно-східного наріччя, а також для багатьох подільських та волинських говорів; для переважної більшості південно-західних говорів типовою є флексія *-ови(-еви)*, що поширюється і на іменники середнього роду [5: 136 – 137].

І.М. Керницький констатує, що в пам'ятках XV ст. Волині та Київщини панівною флексією давального відмінка однини є *-у (-ю)*; флексія *-ови(-еви)* у пам'ятках Київщини трапляється рідко і тільки в назвах осіб (*пану Томкови Хомичови возному генералови*). У Галицьких та Молдавських пам'ятках виступають однаково дві форми давального відмінка однини – як із флексією *-у (-ю)*, так і з флексією *-ови(-еви)*, причому остання флексія охоплює не тільки назви осіб, а й назви предметів (*пожиткові, порядкови, монаширеви*) [7: 41].

Таким чином, українські та російські мовознавці зазначеного періоду пояснювали вживання флексій давального відмінка однини *-ови (-еви)* з іменами *-ѡ-*основ твердого й м'якого різновидів їх виразністю та силою за умови однакового значення з флексіями *-у (-ю)* [10; 8], необхідністю вираження категорії особи [13; 4; 9]; відзначали поширення цих флексій по всіх наріччях Давньої Русі, особливо південних (яким було відомо вживання *-ови (-еви)* не лише з назвами осіб та істот) та повне зникнення їх в російській мові; дослідили поширення цих флексій у діалектах східнослов'янських мов та

дійшли висновку, що найбільше вони були властиві південним. При цьому одні вчені вважали ці форми власне давньоруськими [10; 13; 8], інші тлумачили їх поширення пізнішим впливом старослов'янської мови [15]. Це, а також інші питання: чому закінчення *-ови (-еви)* зберглося в українській мові, часові етапи діалектного поширення цього закінчення — залишаються без відповіді, а, отже складають завдання для сучасних дослідників історії східнослов'янських мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка / Евгений Федорович Будде. — Казань, 1907. — 231 с.
2. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії / Петро Опанасович Бузук. — Київ, 1927. — 94 с.
3. Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка: учеб. пособие для ун-тов / К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев. — М.: Высш. школа, 1981. — 359 с.
4. Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка / Николай Николаевич Дурново // Н. Н. Дурново. Избранные работы по истории русского языка. — М.: Языки русской культуры, 2000. — С. 1—340.
5. *Історична граматики української мови* / Жовтобрюк М. А., Волох О. Г., Самійленко С. Г., Слинько І. І. — К.: Вища школа, 1980. — 319 с.
6. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке / Евфимий Федорович Карский. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — 302 с.
7. Керницький І. М. Система слово-зміни в українській мові (на матеріалі староукраїнських пам'яток XVI ст.) / І. М. Керницький. — К.: Наука, 1967. — 288 с.
8. *Крымский А. Е.* Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / Агафангел Ефимович Крымский — М., 1907, Т. 2. — Вып. 1. — 105 с.
9. Обнорский С. П. Именное склонение в современном русском языке. Вып. 1. Единственное число / Сергей Петрович Обнорский — Л.: Изд-во АН СССР, 1927. — 324 с.
10. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. — М.: Просвещение, 1977. — Т. 4. Вып. 2. — 406 с.
11. *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка / Алексей Иванович Соболевский // Труды по истории русского языка. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — Т. 1. — С. 153—233.
12. *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков: историко-диалектологический очерк / Федот Петрович Филин. — Л.: Наука, 1972. — 655 с.
13. *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка / Алексей Александрович Шахматов. — М.: Учпедгиз, 1957. — 400 с.
14. Ягич В. Критические замечания по истории русского языка / Игнатий Викентьевич (Ватрослав) Ягич // Сб. отд-ния русского языка и словесности. — 1889. — Т. 46. № 4. — VI, — 171 с.
15. *Якобсон Р. О.* Морфологические наблюдения над славянским склонением / Роман Осипович Якобсон // Избранные работы. — М.: Прогресс, 1985. — 460 с.
16. *Smal-Stockyj S.* Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache / S. Smal-Stockyj, T. Gartner. — Wien, 1913. — XV, 550 s.

Приступа Тетяна Іванівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології, перекладу та мовної комунікації, Національна академія національної гвардії України. Адреса: площа Повстання, 3, м. Харків, 61000, Україна.

E-mail: Tatiana_pristupa@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-5926-3820>

Prystupa Tetyana Ivanivna — Candidate of Philology Sciences, Assistant Professor of the Department of Philology, Translation and Lingual Communication, National Academy of the National Guard of Ukraine. Ukraine, 61001, Kharkiv, Povstannia Sq., 3.